

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

DƏYANƏT ALMAZ OĞLU CÜMƏNOV

**MİRƏLİ SEYİDOVUN YARADICILIĞINDA ÜMUMTÜRK
MİFOLOGİYASI VƏ AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN ƏDƏBİ -
NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ**

5715.01 - Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru
Zaman Şükür oğlu Əsgərli

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru
Rəhim Nadir oğlu Əliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azər İmamverdi oğlu Əbilov

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universitetinin**
“Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kafedrası

Müdafiə “_____” _____ 2014-cü il tarixdə saat _____ -da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
nəzdindəki D.01.131- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ.1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiya
şəhərciyi, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt Zalı
(IV mərtəbə)

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2014-cü il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanşünaslığın ədəbi-nəzəri problemlərinin həllində, ümumtürk mifologiyasının qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi və təhlili işində XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, bu dövrdə yaşayıb-yaratmış ədəbiyyatşünas alimlərin mühüm xidmətləri vardır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişaf tarixinin və məşğul olduğu ədəbi-nəzəri problemlərin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi həmin dövrdə fəaliyyət göstərmiş ədəbiyyatşünas alimlərin elmi irsinin əhatəli öyrənilməsinə tələb edir. Elə buna görə keçən əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünasları öz sələflərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi ilə məşğul olmağa başlamış, onların ədəbi-tənqidi görüşləri, elmi-nəzəri fikirləri təhlil olunmuş, bu yolla XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında azərbaycanşünaslığın bir sıra ədəbi-nəzəri problemlərinin öyrənilməsi işində ciddi uğurlara imza atılmışdır.¹

Son dövrlərdə Azərbaycan xalqının dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin formalaşması tarixi bərdə sistemli məlumat verən, azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkül mərhələləri araşdırılan monoqrafiyalara, azərbaycançılıq haqqında düşüncələrə rast gəlmək mümkündür.²

Belə görkəmli ədəbiyyatşünaslar içərisində filologiya elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Mirəli Seyidovun (1918-1992) xüsusi yeri vardır. Onun yaradıcılığının iki mərhələsi bir-birindən fərqlənir.

¹ Nəbiyev B. Firdun bəy Köçərli. B.: Azərb.SSR EA, 1963, 164 s; İsmayılov Y. Mir Cəlalın yaradıcılığı. B.: Elm, 1975, 236 s; Qurbanova N. Hənəfi Zeynallı: ədəbi tənqidi görüşləri. B.: Yazıçı, 1989, 148 s; Salmanov Ş. Akademik Kamal Talıbzadə. B.: Ozan, 1998, 108 s; Əsgərli Z. Alim ömrü. B.: Elm, 2000, 112 s; Mirzəzadə Qürbət. Tənqidçi dünyası: Əkbər Ağayevin ədəbi-tənqidi görüşləri. B.: Azərnaşr, 2000, 157 s; Cabbarlı N. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi. B.: Elm, 2001, 67 s; Dadaşov A. Folklorumuzun ilk doktoru (Məhəmmədhusəyn Təhmasib). B.: Nurlan, 2007, 210 s; Rzasoy S. Folklorlaşan alim ömrü. B.: Nurlan, 2007, 198 s; Əliyeva X.Məmmədhusəyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti. B.: Nurlan, 2009, 156 s.

² Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. B.: Bakı Universiteti, 2001, 120 s; Anar. Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr. B.: Nurlan, 2003, 90 s; Məmmədov A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Azərbaycançılıq. B.: Elm, 2003, 190 s; Babayev X.Azərbaycançılıq, elmi-dini maarifçilik, mənəvi özünüdərk nümunəsi. B.: Borçalı NPM, 2004, 144 s; Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. B.: Pedaqogika, 2005, 256 s; Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. B.: Nurlar, 2006, 192 s.

Alimin elmi fəaliyyətinin birinci mərhələsi 1940-70-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə yazdığı tədqiqat əsərlərində xalqlar dostluğu, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr məsələsinə geniş yer vermiş, Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlərini tədqiqat sahəsi seçmişdir. Yaradıcılığının ikinci mərhələsində, yəni 1980-ci ildən sonrakı dövrdə isə əksər filoloji problemləri etnik-millî dəyərlər kontekstində araşdırmış, Azərbaycan-türk mifik təfəkkürünün qaynaqları, xalq mərasimləri, etnogenezi məsələləri ilə ciddi məşğul olmuş, ümumtürk mifologiyasının əsas qaynaqlarının, ortaq dəyərlərinin müəyyənəşdirilməsi və təhlili sahəsində azərbaycanşünaslıq elmi üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatlar aparmışdır. Həmin məsələlərin nəzəri təhlili və yeni elmi-metodoloji prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsi vacibdir. Xüsusilə xalqların özünüdərk prosesinin gücləndiyi, Azərbaycan torpaqlarına təcavüzkar-işğalçı münasibətlərin artdığı müasir şəraitdə M.Seyidovun elmi irsinin azərbaycanşünaslıq kontekstində tədqiqi və dəyərləndirilməsi həm də siyasi-ideoloji aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı professor Mirəli Seyidovun elmi irsidir. Araşdırmanın predmetində isə ümumtürk mifologiyası və azərbaycanşünaslığın ədəbi-nəzəri problemlərinin öyrənilməsi sahəsində M.Seyidovun xidmətlərini, mövqeyini üzə çıxartmaq dayanır. Yeri gəldikcə, M.Seyidovun əsərləri haqqında yazan alimlərin fikirlərinə də münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin qarşısında duran başlıca məqsəd M.Seyidovun elmi irsini azərbaycanşünaslıq kontekstində, ədəbi-nəzəri planda araşdırmaq, alimin azərbaycanşünaslığa dair ədəbi-nəzəri fikirlərinin əhəmiyyətini məşğul olduğu ədəbiyyat tarixi, ədəbi əlaqələr, mifologiya, folklor, etnogenezi kimi müxtəlif sahələr üzrə göstərməkdir. Eyni zamanda, bu irsin ədəbi-tarixi və nəzəri-metodoloji şərhini verməklə alimin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində yerini, mövqeyini müəyyənəşdirməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı tədqiqat vəzifələrinin yerinə yetirilməsi vacib sayılmışdır:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmalarının elmi-nəzəri təhlilini vermək və onlarda azərbaycanşünaslıq məsələlərinin əks olunması baxımından Mirəli Seyidovun xidmətlərini müəyyənəşdirmək;

2. Ümumtürk mifologiyasının qaynaqlarının müəyyənəşdirilməsi və təhlili işində Mirəli Seyidovun elmi-nəzəri fikirlərinin əhəmiyyətini müəyyənəşdirmək;

3. Azərbaycanşünaslığın ən mühüm problemlərindən olan Azərbaycan xalqının mənşəyi – etnogenezi məsələlərinin aydınlaşdırılma sında Mirəli Seyidovun xidmətlərini aşkarlamaq;

4. M.Seyidovun monoqrafiyalarının təhlilini verməklə, tədqiqatların metodoloji üsullarını üzə çıxarmaq, onun alim-araşdırıcı şəxsiyyətini səciyyələndirmək, özünəməxsusluğunu, novator keyfiyyətlərini şərh etmək;

5. Alimin azərbaycanşünaslıq sahəsində xidmətlərini qeyd etməklə onun tədqiqatlarının perspektivlərini göstərmək.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Mirəli Seyidovun elmi-nəzəri fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuş, çap olunmuş “Sayat Nova” (1954), “Qövsü Təbrizi” (1963), “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri” (1976), “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” (1983), “Qızıl döyüşçü”nün taleyi” (1986), “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” (1989), “Yaz bayramı” (1990), “Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış” (1994), “Böri-qurt” (2006) kitabları, məqalələri və oçerkləri ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmış, Ə.Axundov, K.Məmmədov, M.Təhmasib, Ə.Səfərli, Ə.Yerevanlı, Rəsul Rza, İ.Abbaslı, İ.Vəliyev, O.Əliyev, S.Rzasoy, K.Tarverdiyeva və b. tədqiqatçıların məqalə, resenziya və rəylərində¹, alimin monoqrafiyalarına Ə.Agayev, S.Rüstəmханlı, V.Həbiboglu və N.Cəfərovun yazdıqları “Ön söz”lərdə², eləcə də A.Şükürov, N.Cəfərov, E.Əlibəyzadə, Q.Kazımov, K.Vəliyev, P.Xəlilov, Z.Əsgərli, R.Əliyev, A.Bayramov, İ.Bayramov, H.İsmayılov, B.Abdulla, Q.Namazov, M.Allahmanlı, C.Bəydili, R.Qafarlı və b.

¹ Axundov Ə. Xalqlar dostluğu haqqında kitab // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1955, 22 yanvar; Məmmədov K. Məhəbbət və dostluq nəğməkarı // “Azərbaycan” jur., 1955, № 2, s.138-146; Təhmasib M.Xalqlar dostluğu haqqında dəyərli əsər // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1955, 18 iyun; Əsgərli Z. “Qızıl döyüşçü” kimdir? // “Ulduz” jur., 1986, № 9, s. 52-54; Əliyev O. Xalqımızın soykökünü düşünərkən // “Kitablar aləmində” jur., B.: 1990, №1, s. 6-8; Əliyev O. Yaz bayramı // “Kitablar aləmində” jur., B.: 1990, № 4, s. 25-26; Vəliyev İ. Mirəli Seyidov və “Azərbaycan mifik təfəkkürü” // “Xalq” qəzeti, 14 iyul, 1998; Vəliyev İ. Mirəli Seyidov və “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” // AMEA Nizami adına Azərbaycan ədəbiyyat muzeyinin tədqiqatları, Elmi toplusu, 1998, s. 17-40; Abbaslı İ. Kitablarda keçən ömür // “Dədə Qorqud” jur., № 2, 2003, s. 176-179; Vəliyev İ. Görkəmli mifoloq alim // “Ədəbiyyat” qəzeti, 16 mart, 2003; Tarverdiyeva K. Yorulmaz tədqiqatçı alim // “Ədəbi İrəvan-2006”. Almanax, B.: Nurlan, 2007, s. 445-448 və s.

² Ağayev Ə. Ön söz // M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.:Yazıcı, 1983, s. 5-7; Rüstəmханlı S. Sözlün tarixi - xalqın tarixi // M. Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıcı, 1989, s. 3-7; Həbiboglu V. Qu quşunun son nəğməsi // M.Seyidov. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. B.: Gənclik, 1994, s. 3-14; Cəfərov N. Ön söz // Mirəli Seyidov. Böri-qurt. B.: Adiloğlu, 2006, s. 3-5

araşdırıcıların tədqiqatlarında, o cümlədən P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, A.Acaloğlu, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, F.Bayat kimi folklorşünas alimlərin ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş dərslərlərində¹ alimin tədqiqat uğurları, əsərlərinin elmi əhəmiyyəti və nəzəri səviyyəsi barədə yığcam, lakin gərəkli mülahizələr söylənmişdir.

Alim haqqında yazılmış ən iri tədqiqat əsəri isə Emin Ağayevindir.² Bu monoqrafiyada Mirəli Seyidovun mifologiyaya dair tədqiqatları araşdırılmış, onun mifoloji araşdırmalarının xronoloji-statistik təsviri verilmiş, Azərbaycan mifologiyasının xüsusi elm sahəsi kimi formalaşmasında, folklorşünaslıq elmindən ayrılmasında alimin rolu və xidmətləri aydınlaşdırılmışdır. Lakin yazılanlar Mirəli Seyidovun çoxcəhətli yaradıcılığının hamısını əhatə etmir. Xüsusən alimin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmaları və onlarda azərbaycanşünaslıq məsələləri, xalqlar dostluğu, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr mövzusunda apardığı tədqiqatlarda Azərbaycan-türk etnik-mədəni sisteminin görüntüləri, ümumtürk mifologiyasının qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi və təhlili işində elmi-nəzəri fikirlərinin azərbaycanşünaslıq üçün əhəmiyyəti, o cümlədən Azərbaycan xalqının soykökü – etnogenezi ilə bağlı azərbaycanşünaslıq problemlərinin həllinə istiqamətlənmiş fəaliyyəti indiyə qədər tədqiqatdan kənarda qalmış, yaxud az qiymətləndirilmiş, məhz bu məsələyə dair dissertasiya və monoqrafiyalar yazılmamışdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyini, ilk növbədə, problemin qoyuluşu müəyyənləşdirir. Bu dissertasiyada ilk dəfə olaraq, Mirəli Seyidovun ədəbiyyat tarixçisi, ədəbi əlaqələr mütəxəssisi, Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələlərinin, Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarının, Azərbaycan-türk mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi problemləri ilə ciddi məşğul olan bir alim kimi fəaliyyəti ədəbi-nəzəri planda tədqiqata cəlb edilmiş, azərbaycanşünaslıq problemlərinin çözümünə yönəlmiş elmi-nəzəri fikirləri sistemləşdirilmiş və alimin bu tip

¹ Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, s. 90; Əfəndiyev P. Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B.: Maarif, 1992, s. 133; Bayat F. Mitolojiyə Giriş. Çorum.: Kara M, 2005, s. 17-24; Acaloğlu A. Mifologiya//Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Altı cild. I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı), B.: Elm, 2004, s.37-66; Abbaslı İ. Folklorşünaslıq//Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Altı cild. I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı), B.: Elm, 2004, s.686-706; Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: İki cild. I cild, B.: Çıraq, 2009, s.70

² Ağayev E. Azərbaycan mifologiya elminin inkişaf istiqamətləri (Mirəli Seyidovun yaradıcılığı əsasında). Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2008, 171 s; Ağayev E. Azərbaycan mifologiya elmi və Mirəli Seyidov. B.: MBM, 2008, 200 s.

mülahizələrinin azərbaycanşünaslıq üçün nə dərəcədə aktuallığı, vacibliyi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Dissertasiyada M.Seyidovun elmi irsinin ədəbi-tarixi və nəzəri-metodoloji şərh verilməklə, yazdığı çoxsaylı elmi məqalələrin, oçeklərin, monoqrafiyaların təhlili yolu ilə alimin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində yeri, mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, sovet dövründə, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığa, eləcə də M.Seyidovun yaradıcılığına təsir edən amillər, bu amillərin onun yaradıcılığında görüntüləri üzə çıxarılmışdır. Eyni zamanda, alim tərəfindən azərbaycanşünaslıq məsələlərinin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində (sovet dövrü nəzərə alınmaqla) hansı formada işıqlandırılması öz əksini tapmış, onun tədqiqatlarının metodoloji üsulları üzə çıxarılmaqla alim-araşdırıcı şəxsiyyəti səciyyələndirilmiş, Azərbaycan xalqının soykökünün müəyyənləşdirilməsi və azərbaycanşünaslıq sahəsində xidmətləri qeyd edilməklə tədqiqatlarının perspektivləri açıqlanmışdır.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Tədqiqat filoloji elmi-nəzəri baza əsasında hazırlanmış, ədəbiyyatşünaslığın müqayisəli-tarixi prinsipləri əsasında aparılmışdır. Dissertasiyada M.Seyidovun yaradıcılığı elmi təsvir və təhlil üsulları ilə ədəbi-nəzəri planda araşdırılaraq sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmişdir. M.Seyidovun tədqiqatlarında əldə olunan nəticələr ayrı-ayrı alimlərin fikir və mülahizələri ilə müqayisə edilmiş, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığının ədəbiyyat tarixçiliyi, mifşünaslıq və etimologiya sahəsindəki elmi-nəzəri qənaətlərindən istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Ümumtürk mifologiyasının və azərbaycanşünaslığın ədəbi-nəzəri problemlərinin öyrənilməsində, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixinin sistemləşdirilməsində, tədqiqat istiqamətlərinin nəzəri səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində, M.Seyidov haqqında yeni tədqiqat əsərlərinin yazılmasında, azərbaycanşünaslıq sahəsində aparılacaq tədqiqat işlərində, həmçinin ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün xüsusi kursların tədrisində, həmin kurslar üçün tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında bu dissertasiyanın nəticələrindən istifadə etmək olar. M.Seyidovun ümumi fəaliyyəti və elmi-filoloji irsi ilə maraqlanan, məşğul olan mütəxəssislər üçün də bu araşdırmanın nəticələri faydalı ola bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsində hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin ölkə daxilində və xaricdə çap edilmiş məqalə və konfrans materiallarında və “Böyük azərbaycanşünas alim

professor Mirəli Seyidovun ədəbi-nəzəri görüşləri” adlı monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Hər fəsil özü də ayrı-ayrı yarımfəsillərə ayrılmışdır.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, elmi-nəzəri və metodoloji əsası, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, elmi yenilik, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunmuş, aprobasiya haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslə **“Mirəli Seyidovun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmalarında azərbaycanşünaslıq məsələləri”** adlanır və iki yarımfəslə bölünür. **“Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin Azərbaycan-türk etnik mədəni sistemində yeri”** adlı ilk yarımfəsildə **“Sayat Nova”**, **“Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (orta əsrlər)”** monoqrafiyalarının təhlili yolu ilə M.Seyidov yaradıcılığının birinci mərhələsinə təsadüf edən xalqlar dostluğu, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr istiqamətində olan araşdırmalarının azərbaycanşünaslıq üçün əhəmiyyəti izah olunmuşdur. Bu yarımfəsildən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Alimin yaradıcılığının I mərhələsinə təsadüf edən **“Sayat Nova”**, **“Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri”** monoqrafiyalarının təhlili göstərir ki, bu tip mövzulara müraciət etməsi M.Seyidova Azərbaycan türkcəsinin Cənubi Qafqazda ortaq ünsiyyət vasitəsi və Azərbaycan-türk poetik fikrinin isə poetik özünüifadə vasitəsi olmasını sübut etmək, nüfuz dairəsini əyaniləşdirmək üçün lazım olmuşdur.

2. M.Seyidov erməni aşıq-şairlərinin, o cümlədən Sayat Novanın daha çox Azərbaycan dilində yazıb-yaratmasını bir neçə amillə:

a) Azərbaycan dilinin XVII-XVIII yüzilliklərdə Cənubi Qafqazdakı hakim mövqeyi;

b) ermənilərin Azərbaycan-türk söz sənətinin təsiri altında olması, onların ədəbiyyatının Azərbaycan aşıq və klassik ədəbiyyatı ənənəsi əsasında formalaşması;

c) erməni din xadimlərinin qusanlara – aşıqlara mənfi münasibət bəsləməsi, yəni kilsənin aşıq şeirlərini **“namussuzluq divanı”**¹ adlandırması,

¹ Seyidov M. Sayat Nova. B.: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1954, s.76

qusanları “müqəddəs ruhu məhv edən”lər kimi qiymətləndirməsi, onları şərab və şeytanla eyniləşdirərək insanları “Allahın sevgisindən ayırıb, xristianlıqdan uşaqlaşdıran”¹ qüvvə hesab etməsinə görə erməni aşığılarının əsərlərini başqa dillərdə yazmaları ilə izah etmişdir.

3. “Sayat Nova”, “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri” monoqrafı yalarını təhlil edərkən aydın olur ki, əslində, M.Seyidovun əsas məramı Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarını, Azərbaycan ədəbi mühitinin və ədəbi-bədii dilinin təsir dairəsini müəyyənləşdirmək, Azərbaycan-türk söz sənətinin özünəməxsusluğunu elmi şəkildə sübut etmək idi.

4. Azərbaycan şairlərinin bəzilərinin bir sıra naməlum əsərlərini ilk dəfə ermənidilli əlyazmalardan üzə çıxaran M.Seyidovun araşdırmalarından aydın olur ki, Nizami, Nəsimi, Ş.İ.Xətai, Füzuli irsi erməni ədəbiyyatına əsaslı təsir göstərmişdir. Alim XIII əsr erməni şairi Friqin Xaqanidən tərcümə etdiyini dəqiqləşdirmiş, Miran poeziyasının mahiyyətə Nəsimi ideyaları ilə yükləndiyini sübuta yetirmişdir. Hətta ermənilər Nəsimi üslubunda və ideyalarında yazılan əsərlərə “nəsimilər” deyiblər. Alim C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin erməni dilinə tərcüməsi məsələlərini də araşdırmışdır.

5. M.Seyidov erməni dilinin həm qrabarını, həm də aşxabarını bilən azsaylı peşəkar mütəxəssislərdən idi. Alim Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı erməni mənbələrindəki qiymətli faktları elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırırdı. Yeni erməni dilinin məhz türk-Azərbaycan dili əsasında formalaşdığını ictimailəşdirən M.Seyidov erməni akademiklərindən sitatlar gətirirdi: Leo erməni aşığılarının Azərbaycan dilində yazmalarının səbəbini Azərbaycan dilinin “erməni xalq ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngin” olması ilə əlaqələndirmişdir; H.Acaryan erməni dilinin indiki səviyyəyə türk dilinin təsiri ilə çatmasını göstərmişdir; S.Nazaryan qeyd edir ki, müasir erməni nəinki danışığında çoxlu türk sözləri işlədir, hətta fikrini türk qrammatik formaları vasitəsi ilə söyləyir, deməli, türkcə də düşünür və s.

Həyat və elmi fəaliyyətini əsaslı şəkildə öyrəndikdə məlum olur ki, sovet dövründə yazıb-yaradan M.Seyidov yaradıcılığının başlanğıcında hakim ideologiyanın “ştambovka”larına əməl etməli olmuşdur. Məsələn, müəllif İran və Türkiyədən danışarkən, onları birmənalı şəkildə ya proletariyatın qənimisi, ya da işğalçı, qəsbkar imperialist dövlət adlandırmışdır.² Tədqiqatçının Naxçıvanda yaşayan gəlmə erməniləri yerli

¹ Seyidov M. Sayat Nova. B.: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1954, s.74-75

² Yenə orada, s. 5, 6, 30, 38, 99

əhali kimi təqdim etməsinə isə haqq qazandırmaq qeyri-mümkündür.¹ Müəllif “qərıblıq mahnılarından” danışarkən M.Nalbandyandan belə bir sitat verir: “...bir sıra Azərbaycan xalq mahnıları ermənilər tərəfindən sevilə-sevilə ifa olunduğu kimi, erməni xalqının “Durna” (“Krunk”) mahnısı da azərbaycanlılar tərəfindən oxunur”. Eyni sözləri “Cangülüm” mahnısı haqqında da demək olar. “Durna” mahnısının erməni mahnısı olduğunu M.Nalbandyana istinadla verən müəllif “Cangülüm” mahnısının ermənilərin olduğunu özü qeyd edir.²

Əslində, erməni mahnıları kimi təqdim edilən hər iki mahnının bütöv mətni təmiz Azərbaycan-türk dilindədir. Zənnimizcə, M.Seyidovun sözləri xalqlar dostluğu, qarşılıqlı ədəbi əlaqələr “xətrinə” deyilmişdir.

“Milli filoloji fikrin nailiyyətlərində Mirəli Seyidovun rolu” adlı ikinci yarımfəsildə yaradıcılığının birinci mərhələsində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına ardıcıl və sisteməlik maraq göstərən M.Seyidovun üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi”nin birinci cildi üçün yazdığı “Şifahi xalq ədəbiyyatı təsirlə yaranan şeir”, “Məsihi”, “Qövsü Təbrizi”, “Vidadi” elmi icmal və oçerklərinin, habelə “Qövsü Təbrizi” monoqrafiyasının təhlili yolu ilə alimin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair ədəbi-nəzəri fikirləri, Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus məziyyətləri, dəyərləri, ideya-məzmun xüsusiyyətləri, Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin şifahi söz sənətinin və folklor örnəklərinin yazılı ədəbiyyata təsiri və s. məsələlərə münasibətinə aydınlıq gətirilmişdir.

“Şifahi xalq ədəbiyyatı təsirlə yaranan şeir”də Aşıq Abbas Tufarqanlıının, Sarı Aşığın, Xəstə Qasımın yaradıcılığı təhlil olunmuşdur. Aşıq Abbas Tufarqanlıının şeirlərində və “Abbas və Gülgöz” dastanında ictimai motiv kifayət qədər güclüdür. Amma bunları alimin şərhlərində olduğu kimi, yalnız ictimai quruluşla, cəmiyyətin sosial təbəqələşməsi ilə bağlamaq aşığın yaradıcılığının ruhu və mahiyyəti haqqında tam təsəvvür yaratmır və tədqiqatda məhəbbət dastanının qəhrəmanı “xalq mənafeyini müdafiə edən vətənpərvər sənətkar”³ kimi dəyərləndirilir. Aşığın “Bəyənməz” rədifli şeirindən danışarkən tədqiqatçı belə bir fikir irəli sürür ki, o, “feodal cəmiyyətindəki sinfi ziddiyyəti başa düşə bilməsə də, hakim zümrələrlə yoxsul xalq kütlələri arasındakı kəskin təzadı görürdü. Varlı və yoxsul məsələsi şairi düşündürən əsas məsələlərdəndir. Onun

¹ Seyidov M. Sayat Nova. B.: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1954, s.15

² Yəni orada, s. 31, 56

³ Seyidov M. Şifahi xalq ədəbiyyatı təsirlə yaranan şeir //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I cild. B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 486

“Bəyənməz” rədifli şeiri bu cəhətdən mənalıdır”.¹ Halbuki şeiri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, Abbas Tufarqanlı, ilk növbədə, insan xislətindəki naqisliklər maraqlandırmış və sələflərinin dediklərinə, özünün təkrar etdiyinə, xələflərinin deyəcəklərinə baxmayaraq, onu bəndənin özünü kamilləşdirməməsi, nəfsinə qalib gələ bilməməsi narahat etmişdir.

Oçerkdə maraq doğuran, amma təəssüf ki, sona qədər araşdırılmayan məqamlardan biri aşığın poeziyasında sufi motivlərin mövcudluğu faktının təsdiq edilməsidir. Müəllif aşığın poeziyasındakı “xərabəti” sözünün sufilərin məclisi mənasında işləndiyinə diqqət yetirsə də, bunu sənətkarımızın daha çox “dünyəvi həyat”ın rəmzi kimi istifadə etdiyini bildirmişdir. Siyasi-ideoloji tələblərin nəzərə alınması həm konkret olaraq Aşıq Abbas Tufarqanlının, həm də dövrün digər sənətkarlarının yaradıcılıq axtarışlarının mahiyyətini obyektivcəsinə araşdırılmasını mümkünəşləşdirir. Bu deyilənlər yalnız M.Seyidov yaradıcılığının birinci mərhələsinin deyil, bütövlükdə dövrün əksər alimlərinin axtarışlarında özünü göstərən çatışmazlıqdır.

Eyni sözləri Sarı Aşıq haqqında oçerklə bağlı da demək mümkündür. Alimin Sarı Aşıq poeziyasını iki qismə: “məhəbbət hissi tərənnüm” olunan və dövrün “ictimai-siyasi məsələlərinə toxunulan”² kimi hissələrə bölməsi ilə razılaşmaq lazımdır. Amma aşığın məhəbbət lirikasının mahiyyətini konkret bir gözələ – aşığın Yaxşı adlı sevgilisində ülvə hislərinin tərənnümü kimi mənalandırmək düzgün deyildir. Yaxşının varlığını, reallığını qəbul etməklə yanaşı, onu da demək lazımdır ki, aşığın poeziyasında sufi ideyalı poetik ənənələrin təsiri və rolu əvəzsizdir.

Tədqiqatçı bəzi mülahizələrində ifrata varmışdır. Məsələn, Xəstə Qasımın məşhur “Yaxşıdır” rədifli şeirindəki “Qüvvətli olsan da, yoxsulu döymə” misrasının “şair yoxsulun acınacaqlı vəziyyətini ürək ağrısı ilə təsvir edir”³ kimi yozulması məhz bu ifratın xarakterik nümunəsidir. Bununla belə, oçerkin Xəstə Qasımla bağlı hissəsində müəllif onun poeziyasında xalq müdrikliliyi mənasında nəsihətçiliyin olması, iki tip insan obrazının yaradılması kimi dəqiq mülahizələr söyləmişdir. “Məsihi” oçerkində yalnız Məsihi haqqında dolğun təsəvvür yaradılmamışdır, eyni zamanda, şairin “Vərqa və Gülşə” poeması məzmun baxımından yığcam, xarakterik cəhətlər qabardılmaqla təhlil olunmuş, N.Gəncəvinin və

¹ Seyidov M. Şifahi xalq ədəbiyyatı təsiri ilə yaranan şeir // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I cild. B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 488

² Yenə orada, s. 492

³ Yenə orada, s. 498

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərləri ilə müqayisəli təhlili obrazların özünəməxsus cəhətlərini dəqiq səciyyələndirməyə imkan yaratmışdır. Oçerk Məsihi haqqında dövrü üçün ciddi elmi söz kimi qiymətləndirilməyə layıqdır.

M.Seyidov Qövsi Təbrizinin həyat və yaradıcılığı haqqında həm üçildlik ədəbiyyat tarixi üçün oçerk qələmə alıb, həm də ilk dəfə ayrıca elmi monoqrafiya ərsəyə gətirib. Monoqrafiya elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.¹ Qövsi Təbrizinin irsi iki baxımdan – həm “müəyyən bir dövrün fəlsəfi, siyasi və bədii baxışlarını öyrənməyə kömək edən”, həm də “sənətkarlığı və görüşlərindəki insanpərvərlik ideyaları”² ilə qonşu xalqlar arasında da nüfuz qazanmış mənbə kimi dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatçı şairin həyatı, mövcud divanları, həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixi, hətta təxəllüsü haqqında yığcam, amma dolğun təsəvvür yaratmış, əsas diqqəti onun poeziyasının ideya-məzmun və sənətkarlıq özünəməxsusluqlarının təhlilinə yönəltmişdir.

Tədqiqatçı Qövsi Təbrizi poeziyasının bədii özünəməxsusluqlarını bədii-təkrirlərin, alliterasiyaların, omonimlərin, təzadların, mübaligələrin, təşbehlərin, bədii nida və suallların, peyzajların nümunəsində araşdırmış, bir şair kimi onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmişdir.

Müəllifin “Vidadi” oçerkində şairi birmənalı şəkildə sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun müasirləşdirmək cəhdi var: “Vidadi yaradıcılığı və dünyagörüşü etibarlı ilə Azərbaycan kəndlisinə yaxın olan şairlərdəndir. Şair əsərlərində kəndli kütləsinin həm qüvvətli tərəfini, onun həyat eşqini, insanpərvərliyini, hər cür zülm, haqsızlıq və zorakılığa qarşı nifrətini, həm də zəif tərəflərini, kəndlinin dindarlığını, qüssə və kədərini, ümitsizliyini əks etdirmişdir. Bu səbəbə görə Vidadi yaradıcılığı ziddiyyətlidir. Bu ziddiyyət isə zəhmətkeş kütlələrin həyat və şüurundakı ziddiyyətin ifadəsidir”.³ Tədqiqatçı şairin şeirlərindəki kədər motivini təhlil etmiş, bu motivi, əsasən, ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqələndirmişdir.

M.Seyidov XVII-XVIII əsrlər milli bədii düşüncəsinə məxsus ədəbi-tarixi prosesi tədqiq etmişdir. Onun bu sahədəki tədqiqatları milli filoloji fikrimizin ciddi uğurları hesab edilə biləcək əsərlərdir və

¹ Səfərlı Ə. Qövsi haqqında monoqrafiya// “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1963, 20 may

² Seyidov M. Qövsi Təbrizi //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I cild. B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 506

³ Seyidov M. Vidadi //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I cild. B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 542

M.Seyidovu Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından biri kimi təsdiqləyir. Yarımfəsildə adı çəkilən oçerklər və “Qövs-i Təbrizi” monoqrafiyası həm də sonrakı tədqiqatlar üçün bünövrə olmuşdur.¹

Dissertasiyanın II fəslı “**Ümumtürk mifologiyasının qaynaqlarının müəyyənəşdirilməsi və təhlili işində Mirəli Seyidovun elmi-nəzəri fikirlərinin əhəmiyyəti**” adlanır və üç yarımfəslə ayrılır. “**Oğuzla bağlı mifoloji görüşlərin öyrənilməsi və onun ümumtürk mifik təfəkküründə yeri**” adlı birinci yarımfəsildə Azərbaycan-türk mifologiyasının ən sanballı qaynaqlarından olan Oğuz və onunla bağlı mifoloji görüşlərin öyrənilməsi problemi azərbaycanşünaslıq elmi qarşısında dayanan ən mühüm vəzifə kimi diqqətə çatdırılmışdır. M.Seyidovun elmi yaradıcılığında Oğuzun mənası, Azərbaycan xalqının etnik-fəlsəfi düşüncə tarixində yeri, Oğuz türklərinin əsəti baxışları: təklik, ikilik, üçlük, sonsuzluq kimi məkanimifoloji görüşləri, Oğuzların qoyun, at və s. onqonlarının təhlili, Oğuz obrazının təsir dairəsi (yunanlarda Orion, skandinavlarda Odin, isveçrəli lərdə Del, farslarda Bəhramgur, ermənilərdə Hayq), oxşar əsəti keyfiyyətlərin, eləcə də ermənilərin təpə qəbirlərə, yəni Oğuz qəbirlərinə tapınmalarının səbəbləri, nəhayət, ümumtürk mifologiyasında yeri, mövqeyi, Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə iştirəliiliyi kimi məsələlər barədə fikirləri və nəzəri qənaətləri ümumiləşdirilmiş, müqayisəli təhlillər aparılmışdır.

Alim Oğuz obrazının erməni mifologiyasına və fars eposuna təsirini incələməklə köklərimizin əski çağlara getməsinı bir daha təsdiqləmiş oldu. Bir çox ölkələrdə, məsələn, Ukraynanın Xerson diyarının Nijni Sereqoz rayonunun mərkəzində 16 m hündürlüyündə Oğuzun adı ilə bağlı qəbir-kurqan təpəciklərə, təpə qəbirlərə, “Oğuz qurğanı”, “Oğuz təpəsi” deyildiyini xatırladan M.Seyidov erməni müəllifi M.Abeğyanın “Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi” (1944) əsərinə müraciət edərək, onun Ermənistanın uca yerlərində nəhəng Azmanın, yəni Oğuzun, yaxud aznavurun qəbri olması fikrini qeyd edir ki, bu da əski türklərlə bağlı məqamlardır. Çünki əski türklər qəhrəmanlarını basdırandan sonra onun üzərinə torpaq təküb təpəciklər-kurqanlar düzəltmiş, yaxud da uca bir yerdə – təpədə basdırmışlar.

¹ Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. B.: Elm, 1980, 225 s; Səfərli Ə. XVII - XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. B.: Yazıçı, 1982, 206 s; Səfərli Ə. Məsihi. B.: Gənclik, 1992, 228 s; Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. B.: Nurlan, 2011, 354 s.

M.Seyidovun Oğuzla bağlı dual təşkilat quruluşunun, ekzoqamli nikahın izlərini, dual əksliklər və onların eyniköklü olması haqqında müşahidələrini aşağıdakı kimi izləmək olar: 1. Oğuz kağanın oğlanlarının “üçəm əkiz + üçəm əkiz” modelində ikiliyi; 2. Oğuz kağanın Günəşi və Suyu (bitkini) təmsil edən xanımlarının ikiliyi; 3. Oğuz kağanın Ay kağan (ana) və Buğadan (ata) yaranması - yaradılışın ikiliyi; 4. Oğuz kağanın oğlanlarının onqonlarının ikiliyi: iki qoyun (ağ, qara), iki toyuq (qızıl, gümüş); 5. Oğuz kağanın oğlanlarından ilk üçəm əkizi – Gündoğana, sonrakı üçəm əkizi isə Günbatana, yəni 2 müxtəlif istiqamətə göndərməsi; 6. Oğuz kağanın iki üçəm əkiz oğlanlarının yürüşdə yay və ox tapmaları; 7. Oğuz kağanın onları iki soya – Bozoqlara və Uçoqlara bölməsi (Daş Oğuz, İç Oğuz); 8. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu qəbiləbirləşmələrinin yaranması və s.

Özünəqədərki tədqiqatçılardan fərqli olaraq “Oğuz” sözünü türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların düşüncə və təfəkkürü ilə tam əlaqəli incələdiyi üçün uğur qazanan M.Seyidov bu sözü 3 tərkib hissəyə ayırmış, “u”/“o”-nu “bacarıqlı, qadir olmaq” mənasını verən fel kökü (Müəllif apardığı araşdırmalarda ucalıq, böyüklük, ilahi aləmə məxsus olmağı bildirən Ulu, Uğur (yol, yer tanrısı), Oğan//Uğan (tanrı adı), Uran (tanrı adı), Umay (ilahə adı), ozan//uzan və s. kimi sözlərdə də “u”/“o” tərkibini bu cür mənalandırır), “ğ”-nı “qağan”/“ğan” sözünün qalığı, “uz”-u isə “gündüz”, “ulduz” sözlərində olduğu kimi od, işıq, şüa anamlı olmasını bildirmişdir.¹

Ümumiyyətlə, M.Seyidovun Oğuzla bağlı fikirləri və gəldiyi nəticələr müasir azərbaycanşünaslığın nəzəri məsələlərinə, Azərbaycan xalqının soykökünün müəyyənləşdirilməsi məqsədinə xidmət edir. Onun bu sahədə apardığı araşdırmalar, üzə çıxardığı danılmaz faktlar sübut edir ki, indi Ermənistan adlanan yer əslində Azərbaycan-Türk torpaqlarıdır. Bu torpağın hər daşında, qayasında əski, qoca Türkün ruhu yaşayır.

“Yaz bayramının əski kökləri və Azərbaycan mərasim folkloru janrlarının təşəkkülü” adlı ikinci yarımfəsildə bütün yaradıcılığı boyu türk xalqlarının mifoloji təfəkkürünü izləyən M.Seyidovun Yazla bağlı ilkin görüşləri, “Xızır İlyas”, “Kosa-Kosa”, “Bəri və keçir”, “Od”, “Gün çıx”, “Örüş Sara”, “Qodu-qodu” və s. oyun-törənlər, oyun-tamaşalar, təqvim mahnıları, təqvim törənləri, mərasim və mövsüm nəğmələri haqqında araşdırmaları təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, alimin yaradıcılığında türk xalqları, eləcə də Azərbaycan türkləri içərisində

¹ Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.: Yazıçı, 1983, s. 255

yayılmış əsas adət-ənənələrin, mərasimlərin, inancların, deyimlərin, bir sözlə, ümumtürk qaynaqlarının hansı yollarla üzə çıxarılması və ümumtürk mifologiyası tarixində yeri, Yaz bayramının əski köklərinin araşdırılması zamanı əldə olunan nəticələrin mahiyyətə Azərbaycan xalqının tarixi qədimliyinin sübutu və elmi təsdiqi işinə xidmət etməsi xüsusi vurğulanmışdır. Çağdaş dövrümüzdə bu elmi-nəzəri nəticələrin əhəmiyyəti, faydası danılmazdır. Məsələn, alim tədqiqatlarında Xızır mifik obrazının ərəblərin deyil, məhz türkdilli xalqların inamı nəticəsində yaranmasını sübut etmiş, bu məqsədlə Xızır sözünün etimologiyasını açmış (Xız (od)+ır (ar//ər), yəni od əri, od kişisi); Xızır la bağlı türkdilli xalqların mərasimlərini tədqiqata cəlb etmiş (“Kosa-Kosa”, “Borü və Keçi”, “Od”, “Gün çıx”, “Örüş Sara”, “Qodu-Qodu”); Xızır la bağlı türkdilli xalqların bir sıra mifik obrazları arasında əlaqəni aşkarlamışdır (Xızır – Öləng, Xızır – Keçi, Xızır– Kosa, Xızır – Ural-Batır, Xızır – Gilqamış).

M.Seyidov Azərbaycan mifşünaslığı tarixində ilk dəfə Kosanın (qışın) bir qolunun mərcanlı, digər qolunun isə buz və nəticədə Kosanın “ikicanlı” olmasını əski mifik təfəkkürdən doğan əksliklərlə ilişgələmiş, həmçinin “Gün çıx” təqvim törən nəğməsində “saçlı və keçəl qız”ın kimliyini, mifik görüşlərlə əlaqəsini üzə çıxarmışdır.

Alimin tədqiqatlarından aydın olur ki, Yaz bayramı, təqvim anlayışı, ən əski görüşlərlə bağlıdır, İnsan və Təbiət qarşıdurmasından yaranmışdır. Təbiətin fəsilləri bir-birini əvəz etdikcə, çağlar keçdikcə yaz törəni həyat tərzinin, yaşayışın tələbi ilə təkmilləşmiş, biçimlənmiş, inanclar formalaşmışdır.

“Qam-şaman mədəniyyətinin tədqiqi ümumtürk əlaqələrini ortaya çıxaran başlıca amil kimi” adlı üçüncü yarımfəsildə isə M.Seyidovun elmi əsərlərində mühüm yer tutan Qam-şaman mədəniyyətinin izahı verilir. Bu yarımfəsildə qam-şaman təfəkkürünün qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi və incələnməsi, Alarvadı//Albastı mif personajı, Umay//Humay ilahəsi, Yada daşı, “Od” törəni, “Oba” inamoyunu, “Yuğ” törəni və s. Qam-şaman mədəniyyəti ilə ilişgəli bir çox məsələlər alimin araşdırmaları, xüsusən “Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış” monoqrafiyası əsasında öz elmi-nəzəri təhlilini və dəyərini tapmışdır. Həmçinin bu bölümdə M.Seyidovun İssık-kurqan mədəniyyətinə aid əlamətləri hansı formada qədim türkün mifik görüşləri ilə əlaqələndirməsi, “Qızıl döyüşçü”nün geyimindəki “bəzəklər”in hamısının o dövrün mifoloji baxışları, inamları, dövlət düzümünün qanunları, ictimai-siyasi, hakim görüşləri ilə bağlaması təhlil və izah olunur ki, nəzərə

çatdırılan bütün bu amillər də türk xalqlarının ən qədim dövrlərdən yüksək siyasi mədəniyyətə malik bir xalq olduğunun sübutu işinə xidmət edir. Bu yarımfəsildə xüsusi nəzərə çatdırılır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şamanın əşyalarının və paltarının bütün detallarını ilk dəfə tam elmi şəkildə incələyən M.Seyidov olmuşdur.

M.Seyidov türk xalqlarında geniş yayılmış Al arvadı mif personajını Azərbaycan müfşünaslığı tarixində ilk dəfə 3 yöndən - günəş və su ilə ilişgəli, zoomorf – heyvan şəklində, antropomorf – insan cildində təsəvvürünü müəyyənləşdirmiş, onun tarixən keçdiyi qarmaqarışıq yolu, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, yaxşıistərliliyini, müqəddəsliyini sübuta yetirmişdir. VII yüzilliyin Azərbaycan mənbələrinə, ən əsası Musa Qağanqatlıya istinad edən M.Seyidov müəllifin hunların baş tanrısı Tanqrının adını çəkdiyi halda, gözəllik və artım ilahəsinin adını çəkmədiyinə, yunanca onun qarşılığının Afrodita kimi verməsinə təəssüflənmiş və bu işdə əsəri əski ermənicəyə tərcümə edənləri günahlandırmışdır”.¹

M.Seyidov adı çəkilməyən, yunanca qarşılığı Afrodita kimi verilən bu ilahənin türk xalqlarında gözəllik ilahəsi kimi yayılmış Umay, Ayzit olmasını düşünmüş, uşaqları, insanları qoruyan Umayla, dövləti, hakimiyyəti himayə edən Ötügen qadın ilahəsinin mifik keyfiyyətləri arasında oxşarlıqlar görmüşdür. Alim Umayın Dünya ağacı ilə bağlılığını aydınlaşdırmış və Qarabağda xarabalıqları qalmış “Ağ oğlan” tapınağının dağın başında, tək ağacın yanında tikilməsini mifik görüşlərlə bağlamış, əski türk xalqlarının təfəkküründə təsadüfi olmadığını düşünmüş, yaqutların da “Ağ oğlan” mif dastanını təhlil edəndən sonra belə nəticəyə gəlməmişdir ki, eradan əvvəl Qarabağda yaşayan türkdilli Arsaqlarla, Saqlarla türk xalqları, xüsusən də yakutlar arasında kök-soy yaxınlığı olmuşdur.²

M.Seyidov belə nəticəyə gəlmişdir ki, qamçılığın tarixi kökləri çox qədim və dərinidir. Qam-şaman görüşlərinin kökündə, ilk növbədə, İnsan və Təbiət qarşudurması dayanır. Alimin fikrincə, qamçılığın, şamançılığın tədqiq edilməsi ilə ümumtürk əlaqələrin tarixən bir-biri ilə nə qədər, nə dərəcədə və hansı formada bağlı olması aşkar ediləcəkdir.

“Mirəli Seyidovun yaradıcılığında soykök-etnogenezməsələləri” adlı III fəsildə M.Seyidovun tədqiqatlarında azərbaycanşünaslığın bu istiqamətdə olan problemlərinin aydınlaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş məsələlər öz əksini və həllini tapmışdır. **“Toponim və etnonimlərdə**

¹ Seyidov M. Qam-Şaman və onun qayanaqlarına ümumi baxış. B.: Gənclik, 1994, s. 82

²Yenə orada s. 104

yaşayan milli-etnik düşüncə” adlı ilk yarımfəsildə alimin Azərbaycan xalqının soykökü – etnogenezi ilə əlaqədar azərbaycanlıların vahid bir xalq kimi biçimlənməsində önəmli rolu olan Qayı, Qasqay, Saq, Arsaq, Şıraç, Hun, Basil, Qazax, Haylantürk, Buntürk, Xaxi, Ayrım, Xətay, Varsaq, Qarabag, Azərbaycan, Albaniya, Qafqaz və b. soy, qəbilə, yer adlarının etimoloji yozumları, sözlərə etimoloji-linqvistik yanaşma üsulları nəzərdən keçirilmişdir.

M.Seyidov xalqımızın etnik soy kimliyini aydınlaşdırmaq üçün, ilk öncə, “Azərbaycan” sözünə müraciət edərək, onun hansı dil və təfəkkür məhsulu olmasını müəyyənləşdirməyi vacib saymışdır. M.Azərli, T.Musəvi, Z.Yampolski, Xronik Karki, İbn Mükaffa, Müqəddəsi, İbn əl-Farix, Yaqut Həməvi, Həmdullah Mustofi, M.Ştrek, T.Noldsk, E.Xersfeld, R.Qrişman, N.Y.Marr, Q.Nyuberq, Q.Vindenqren, L.Kraderin, V.V.Bar told, M.N.Boqolyubov, İ.M.Dyakonov, V.A.Liviş, Ə.M.Dəmirçizadə kimi “Azərbaycan” toponimini araşdıran alimlərin ümumelmi konsepsiyasını yad etmiş, tarixçi alim R.Qurbanovun elmi araşdırmalarını yüksək qiymətləndirmişdir.¹ M.Seyidov bu sözün ilkin formasını “Azərbayqan (can)” kimi düşünmüş və “Az+ər+bay+qan (can)” hissələrinə ayıraraq, “Az” tərkibini əski türdilli qəbilənin adı, “ar/ər” təkibinin kişi, igid” mənalarından başqa “qırmızı” anamlı, nəticədə “Az-ər”in “yaxşıistər qırmızı” demək olması, bununla da yaradıcı Günəşin göz qarşısına gətirilməsi fikrini irəli sürmüş, “bay/bəy” tərkibinin “varlı”, “hakim”, “qan” təkibinin isə kiçicik fonetik dəyişikliklərlə “qagan”, “xan”, “hakim” mənalarında, “Azərbay”a qoşularkən bir sıra türk dillərində olduğu kimi “y” səsinin təsiri nəticəsində “q”nın yumşalaraq “c”-ya keçməsi və bütövlükdə Azərbaycan/Azərbaycan sözünün “varlı Az insanın atası, hakimi, yaxşıistlər qırmızı, yəni Günəşlə bağlı tanrı”nı bildirməsi qənaətinə gəlmişdir.

Tədqiqatçı Albaniya adını latın, Roma, Qafqaz dilləri ilə bağlayan alimlərin fikirlərinə etiraz edərək (məsələn, A.Bakıxanov Albaniya sözünü Roma dili ilə bağlayaraq “ağlıq” mənasında olan “azadlığa işarə”, İ.Şopen “dağlar ölkəsi” kimi) bu sözü türk dilləri ilə bağlamış, “yüksək, uca ban, yəni uca ev, uca dam, damı uca, yüksək yaşayış yeri” olması qənaətinə gəlmişdir.² Alban, Ağvan yer adlarının etimoloji təhlilini verən Ə.Dəmirçizadənin “al” tərkibini Ural-Altay dilləri ilə əlaqələndirməsini həqiqətə yaxınlaşma kimi qəbul edən M.Seyidov Balkan yarımadasında,

¹ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıcı, 1989, s. 13-16

² . Yenə orada, s. 82-83

İtaliyada, o cümlədən Azərbaycanda olan Albaniya yer adlarının keltlər tərəfindən istila nəticəsində formalaşmasını söyləyən erməni alimi B.A.Ulubabyanın fikirlərini puça çıxartmışdır: “Tarixdən bəllidir ki, yeni eradan qabaq birinci minilliyin yarısından kelt-qalların istila dalğaları Kiçik Asiyaya çatmışdır. Keltlər Qafqazı, o sıradan Azərbaycanı heç bir zaman istila etməmişdir və deməli, onların “alp//alb” sözündən də “Albaniya” yarana bilməzdi”.¹

M.Seyidov etimoloji tədqiqatlarında sanki qəsdən elə sözlər – etnotoponimlər seçmişdir ki, onlar Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı məsələlərə, azərbaycanşünaslığın bu istiqamətdə olan problemlərinin aydınlaşdırılmasına kömək etmiş olsun. Tədqiqatçı Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmiş qədim qəbilə və qəbiləbirləşmələrinin tarixini və coğrafiyasını müəyyənləşdirmiş, bu yolla bir tərəfdən Azərbaycan xalqının soykökünü aşkarlanması sahəsində ciddi addımlar atmış, bu qəbilə və qəbiləbirləşmələrinin Qafqazda ən qədim çağlardan məskunlaşdığı, bu yerlərin aborigenləri olması barədə inandırıcı fikirlər söyləməyə nail olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında işlənən antroponimlərin və bəzi qədim Azərbaycan-türk sözlərinin etimoloji təhlili adlanan ikinci yarımfəsildə M.Seyidovun Azərbaycan xalqının soykökü ilə bağlı Qazan, Baybecan, Qamğan, Əkərək, Səkərək, Buğac, Aruz, Basat, Qorqud, Qağanqat, Öləng, Xızır, Alı, Koroğlu, Absaq, Günortac, Ortac, Vaçaqan, Doraqaç, Davtək, Uğur, Quar kimi tarixi və mifik adların, bəzi qədim Azərbaycan-türk sözlərinin sözaçımına necə və hansı yollarla nail olması, eyni zamanda, bu məsələlərin azərbaycanşünaslığın ən ümdə nəzəri problemlərinin aydınlaşdırılmasına istiqamətləndirməsi məsələləri ortaya çıxarılmış, alimin bu yöndə olan elmi-nəzəri fikir-düşüncələri təhlil edilib qiymətləndirilmişdir.

M.Seyidov “Qazan”dakı “an”ı feli sifət şəkilçisi kimi qəbul edərək sözün mənasını “ucalan, yüksələn, ululaşan” anlamında olmasını, Musa Qağanqatlıda “Qağanqat”ı mürəkkəb söz kimi “qağan” və “qat” tərkiblərindən yarandığını göstərmişdir.² Alim bu adın elm aləminə Moyses Qağanqatvasi kimi təhrif olunmuş şəkildə çatmasının səbəbini açmış, sübuta yetirmişdir ki, “Ağvan ölkəsinin tarixi” əsərini erməni keşiş və xəttatları əski ermənicəyə - qrabarcaya tərcümə edərkən türkdilli xalqların xeyrinə olan məsələləri mətndə bilərəkdən ixtisara salmış, Qağanqat sözünə

¹ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıçı, 1989, s. 77

² Yenə orada, s. 124, 336

erməni dilində məskən bildirən “vasi” şəkilçisi qoşmaqla erməniləşdirmək məqsədi güdmüslər. Yaxud alimə görə, Aruz” adı “ar” və “uz” tərkiblərindən ibarət olmaqla “Ar” kişi, insan, igid, “uz” isə işıq, yaruq, şua mənalarında işlənir və bu antroponim “ışıq, od kişisi, od adamı” deməkdir. Oğuzlar “Aruz” deyərkən günəşi, böyük odu göz qarşısına gətirmişlər.¹ Absaq “abay” və “saq” tərkiblərindən yaranmış, türk dillərində “ata”, “böyük qardaş” mənalarında işlənən “abay”la “saq” birləşərkən “ay” hecası düşmüş və “absaq” formasını almışdır ki, bu da “Saqların atası” deməkdir. “Qorqut” mürəkkəb söz kimi “qor” və “qut”dan ibarət olmaqla “xoşbəxtlik mayası, can, ruh mayası, həyat qüvvəsi” kimi anlaşılr.² Hunların tapındığı ildirım tanrısı “Quar”ın da sözaçımını ilk dəfə M.Seyidov vermiş, “qu”/“ku”/“kü”/“küy” və “ar”/“ər” tərkiblərindən yaranan bu adı “səslı, hayqıran, yanan ər, kişi” anlamlarında düşünmüş, qədim hunluların “qu”/“ku”/“kü”/“küy”ü animistləşdirmək, canlılaşdırmaq üçün “ər”/“er” sözündən istifadə etdiyini vurğulamışdır.³

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, adların sözaçımını M.Seyidov üçün milli-etnik kimliyi, hansı soya mənsubluğu aydınlaşdırmaq, eləcə də onun, mifoloji görüşünü öyrənmək üçün bir metod idi. Alimin bu sahədə apardığı tədqiqatlar aydın sübut edir ki, Azərbaycan qədim türk yurduudur və Azərbaycan türkləri bu yurduun əzəli və əbədi sakinləridir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilən əsas nəticələr ümumiləşdirilmiş, çoxşaxəli yaradıcılığı ilə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özünəməxsus yer tutan professor M.Seyidovun ədəbiyyat tarixçiliyi, folklor, mifologiya, etimologiya və etnogenezi məsələləri ilə bağlı tədqiqatlarının azərbaycanşünaslığın vacib və aktual problemlərinin aydınlaşdırılmasına istiqamətləndirməsi qeyd olunmuşdur. Elmi-nəzəri qənaətlər göstərir ki, M.Seyidov tarix, etnoqrafiya, toponomika, mifologiya, folklor, dilçilik kimi elm sahələrinə yaxından bələd olan və öz tədqiqatlarında bu elmlərin nailiyyətlərindən məharətlə bəhrələnən, özünəxas fərdi və orijinal baxışlar sistemi, təhlil və ümumiləşdirmə metodu, nəzəri-fəlsəfi məntiqi ilə seçilən filoloq alimdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət xəzinəsini zənginləşdirən qiymətli incilər sırasına daxil olub, öz nəzəri və praktik əhəmiyyəti baxımından bu gün də aktualdır. **Bibliografiya** hissəsində istifadə olunmuş əsərlərin əlifbaya uyğun sırası verilmişdir.

¹ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıçı, 1989, s. 44

² Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.: Yazıçı, 1983, s.136

³ Yenə orada, s. 215

Dissertasiyanın əsas müddəaları iddiaçının aşağıdakı çap əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Böyük azərbaycanşünas alim professor Mirəli Seyidovun ədəbi-nəzəri görüşləri (Monoqrafiya). Bakı.: Təknur, 2013, 112 s.
2. Oğuz sözünün etimologiyası Mirəli Seyidovun araşdırmalarında. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqlər” jurnalı, Bakı, 2007, № 1, s. 321-326
3. “Yada daşı” inamı Mirəli Seyidovun araşdırmalarında. Filologiyanın aktual problemləri. Elmi-praktik konfransın materialları. ARTN, SDU, BDU, ADPU, AMİ, Sumqayıt, 2007, s.138-140
4. Mirəli Seyidov şamançılığı öyrənən ilk alim kimi. AMEA-nın Folklor İnstitutunun “Elmi axtarışlar” jurnalı, Bakı.: Nurlan, 2008, № 4, s. 94-100
5. Albaniya sözünün etimoloji yozumu Mirəli Seyidovun araşdırmalarında. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Filologiya məsələləri” jurnalı, Bakı.: Elm və təhsil, 2011, № 4, s. 318-323
6. Qövsi Təbrizinin irsi Mirəli Seyidovun tədqiqatlarında. Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər”i, Sumqayıt, 2011, № 4, s. 50-55
7. Мирали Сеидов как первый ученый-исследователь изучивший древние основы праздника весны. Казахский Национальный Университет имени Ал-Фараби, Вестник КазНУ. Серия филологическая, Алмааты, 2011, № 3 (133) s. 292-295
8. Mirəli Seyidov ədəbi əlaqələr tədqiqatçısı kimi. Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər”i, Sumqayıt, 2012, № 1, s. 53-57
9. Mirəli Seyidov ədəbiyyatşünas alim kimi. Filologiyanın aktual problemləri: Axtarışlar və perspektivlər. Respublika Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Sumqayıt, 2012, s.146-152
10. Azərbaycanşünaslığın ədəbi-nəzəri problemlərinin həllində Heydər Əliyevin yaratdığı şərait haqqında. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq. Respublika Elmi Konfransının materialları, II hissə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, 2013, s. 67-72
11. Professor Mirəli Seyidovun tədqiqatlarında etnotoponimlərin linqvoetimoloji təhlilinin azərbaycanşünaslığın ədəbi-nəzəri problemlərinə yönəldilməsi. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Filologiya məsələləri” jurnalı, Bakı.: Elm və təhsil, 2013, № 5, s. 457-464

Даянат Алмаз оглы Джуманов

**Общетюркская мифология в творчестве Мирали Сеидова и
литературно-теоретические проблемы азербайджановедения
РЕЗЮМЕ**

Диссертация состоит из введения, трех глав и списка использованной литературы. Во «Введении» обосновывается актуальность темы, определяются объект, предмет, цель и задачи исследования, изложены научно-теоретические и методологические основы, характеризуется степень разработанности темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, даны сведения об апробации.

Первая глава диссертации называется «Вопросы азербайджановедения в исследованиях Мирали Сеидова по истории азербайджанской литературы». В данной главе раскрывается значимость для азербайджановедения ранних исследований Мирали Сеидова, в которых нашли отражение вопросы дружбы народов, литературно-культурных взаимосвязей, разъясняется роль ученого в области достижений национальной филологической мысли.

Во второй главе «Значение научно-теоретических воззрений Мирали Сеидова в вопросе определения и анализа источников общетюркской мифологии» на основе исследований ученого проводится научно-теоретический анализ мифологических представлений, связанных с Огузом, с древними корнями праздника Весны, с толкованием Гам-шаманской культуры, а также определяется их значимость.

Третья глава «Вопросы национальных корней и этногенеза в творчестве Мирали Сеидова» посвящена этимологическому анализу национально-этнических воззрений, отраженных в топонимах и этнонимах, в названиях родов, племен, местностей, исторических и мифических антропонимов.

В «Заключении» формулируются основные положения диссертации, подчеркивается, что Мирали Сеидов, благодаря своим исследованиям в области истории литературы, фольклора, мифологии, этимологии и этногенеза сыграл значительную роль в развитии важных и актуальных проблем азербайджановедения, заняв тем самым достойное место в азербайджанском литературоведении XX века. В части биографии дается список использованной литературы в алфавитном порядке.

Dayanat Almaz oghlu Jumanov
Turkic Mythology and Theoretical Problems of Azerbaijani
Studies in Mirali Seyidov's Works
SUMMARY

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and the list of references. Each chapter is divided into separate sub-chapters. Introduction provides reasons for the timeliness of the theme, determines the target, object-matters of the research, its purpose and objectives, expounds the scientific-theoretical and methodological basis, the level of study of the theme, its scientific novelty, the theoretical and practical significance of the work, and provides information about approbation.

The first chapter of the thesis is called "The Issues of Azerbaijani Studies in Mirali Seyidov's Researches Concerning the History of Azerbaijan Literature". The chapter elucidates the significance of M.Seyidov's researches in line with the national cohesion, mutual literary-cultural contacts pertaining to the first stage of his activity for the Azerbaijani studies, the scholar's role in the accomplishments of the national philological thought.

The second chapter "The Significance of M.Seyidov's Scientific-Theoretical Ideas in Identifying and Analysing the Turkic Mythological Sources" provides the scientific and theoretical analysis and appraisal of the mythological views related to Oghuz, the ancient roots of the Spring Holiday, and the explanation of Gam-shaman culture on the basis of the scholar's researches.

The third chapter "The Issues of Identity and Ethnogenesis in Mirali Seyidov's Works" studies the national-ethnic thought living in toponyms and ethnonyms through the scholar's etymological analysis of family, tribe, place names as well as historical and mythological antroponyms.

The "Conclusion" of the thesis abstracts out the main ideas obtained in this research and future perspectives on the urgent problems of the Azerbaijani studies related to the issues of history of literature, folklore, mythology, etymology and ethnogenesis. The list of references contains the references made in this research.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ имени НИЗАМИ**

На правах рукописи

ДАЯНАТ АЛМАЗ оглы ДЖУМАНОВ

**ОБЩЕТЮРКСКАЯ МИФОЛОГИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ
МИРАЛИ СЕИДОВА И ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ
ПРОБЛЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ**

5715.01 – Теория литературы, литературный анализ и критика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014